

TOPLUM, SINIF VE ÜRETİM TARZI ÜZERİNE BİR DENEME

Nilgün Çelebi

Sınıf, sosyolojinin farklı yaklaşımlarına ve bu yaklaşımlar içinde geliştirilen çeşitli teorilere göre farklı tarzlarda tanımlanan, bu yüzden yoğun tartışmalara yol açan bir kavramın adıdır. Özellikle Marksist yaklaşım ile Marksist olmayan yaklaşımlar sınıf konusunda o kadar farklı tanımlamalar getirmektedir ki, konuya dışarıdan bakan bir gözlemci kolaylıkla bu iki yaklaşım taraftarlarının ayrı dünyalarda yaşadıkları ve bu ayrı dünyaların «dünya» olmanın dışında hiçbir ortak paydalarının olmadığı kanısına varabilir. Aslında bu kavramın uyanması Marksist yaklaşım mensupları için beklenen bir durumdur. Zira onlar insanların yanlış bilinç (false consciousness) içinde bulduklarını, dünyayı sadece görüngü (appearance)ler düzleminde algıladıklarını, oysa realitenin kendilerinin iddia ettiği gibi işlediğini belirtmektedirler. Marksist olmayanların sınıf karşısındaki tavrı ise üç ayrı tarzda belirmektedir. Bu yollardan biri, ki diğerlerine göre daha sık kullanılmıştır, Marksist yaklaşımın sınıf teorisinden tümüyle habersiz görünüp ayrı bir sınıf tanımı getirmek ve sosyal/tarihsel gerçekliği bu tanım içinde betimleyip açıklamaktır. Fonksiyonalist yaklaşıma bağlı sosyologlar bu yolun izleyicileri olarak görülebilir. Bu yolun izleyicileri Marksist sınıf teorisini yıkmaksızın, böyle bir çabaya dahi girmeksizin, kendi sınıf teorilerini geliştirmişlerdir. Böylece iki ayrı paradigmaya bağlı iki ayrı teori birbirine dokunmaksızın yanyana varoluşlarını sürdürmüş olmaktadır.

İkinci yolun izleyicileri ise sosyal/tarihsel gerçekliğin tek bir paradigma içinde açıklanabilmesini mümkün kılabilmek için, en azından Marks'ınki kadar kapsamlı bir teori geliştirmek istemişler fakat teorilerini Marksistlerin soyutlama düzleminin dışında başka

bir düzlemde inşa etmişlerdir. Bu tarz çalışanların en iyi örneği Max Weber'dir. M. Weber sınıf teorisini «action» yaklaşımı içinde geliştirmekle, «holistic» bir yaklaşım içinde geliştirilmiş olan Marksist sınıf teorisine göre farklı bir düzlemde sınıf olgusunu kavram-sallaştırmış olur. Dolayısıyla Marksist sınıf teorisi, kendi geliştirdiği düzlemde, herhangi bir yara almaksızan varlığını sürdürmeye devam eder.

Marksist sınıf teorisini eleştirmede izlenebilecek üçüncü yol ise, bu teorinin kendi sınırları içinde kalınarak, kendi kavramlarını kullanarak ve kendi soyutlama düzleminde bulunarak eleştirilmesidir, ki burada yapılmaya çalışılacak olan da bu tarz eleştirilerden biridir. (Ancak bizim buradaki girişimimiz Sosyoloji-Marksizm arasındaki çeşitli ilişki biçimlerini konu edinen tezler'den oldukça farklıdır. Bu konuda bakınız: Bottomore, 1984).

Sınıf sözcüğünün bir kavram olarak «toplumun üretim sürecindeki ilişkilere göre bölünmesi»ne işaret ettirilerek kullanılmasının tarihi 1758'lere kadar giderse de (Calvert, s. 25), sözcüğün günümüzdeki tartışmalı anlamıyla kullanılması Marks ile başlamıştır. Bu noktada geniş bir parantez açıp kavram, kavramların oluşumu ve tanımına ilişkin benimsediğimiz tavrı belirleyelim :

Sözcükler kavramların adıdır. Zihindeki kavramların sözel dile çevrilmesi ile karşımıza sözcükler çıkar. Bilginin nesnesi olan kavram, algının doğrudan yansımaları ile değil, algının zihnin işleyişi ile dönüşüm geçirmesi sonunda oluşur. (Piaget, 1980). Piaget'in belirttiği üzere, kavram algının zihnin işleyişi ile genelleştirilmesidir. Zihnin işleyiş süreci ise nesnenin özelliklerini, nesne üzerinde eylem uygulayarak, nesneyi dönüştürerek tanımamız sürecini kapsar. Bu noktada Piaget şu iki hususa dikkatleri çeker: a- Kavram algının düzeltilmiş halidir, b- Eylemin algıya ekledikleriyle kavramlarımız zenginleşir. İşte kavramın algıdan kaynaklanmasına rağmen, algıladığımız şeyin kendisi ile o şeyin bizdeki kavramının farklılığı -şeylerin düzlemi ile kavramın zihindeki düzleminin farklılığı- bilim adamının önünde önemli bir darboğaz oluşturur. Çünkü bilginin nesnesi aslında, kavramlardır. Kavramlar dıştaki şeylerin, tek tek olayların, nesne ve/veya süreçlerin algılanmasına dayanmakla birlikte, bilim adamı da olsa, bireyin özümseme ve uyarılma mekanizmalarından (bu iki kavram da Piaget'ye aittir) geçmiş olan ve bi-

reyin yaşantıları, tecrübeleri, bilgi birikimiyle içiçe geçerek yeniden yapılaşmış, işleme/dönüşme sürecinden geçmiş, ve artık kendine özgü bir gerçekliğe kavuşmuş olan soyutlamalardır. Kavramların öznellikten kurtarılıp iletişimde kullanılabilir hale getirilmeleri için tanımlanmaları gerekir. Bunun için de kullanılan kavramın tekabül ettiği nesnenin ya da sürecin hangi soyutlama ve genelleme düzlemi içinde kullanıldığını belirlemek gerekir. Daha sonra bu nesne ya da sürecin hangi farklı bağlantıları, hangi yeni boyutları kazandığını, ya da bızce bu haliyle görüldüğünü belirleyip, sözkonusu yeni boyutları ve/veya yeni bağlantıları ile ona hangi adı vereceğimizi (sözcük) kararlaştırmamız gerekir. Çünkü nesne ya da sürecin (yani algımızın) bu yeni görülen ilişkileri, bağlantıları o nesnenin ya düzlemine değiştirmiştir ya da kazandığı yeni boyut ile nesne/süreç yepyeni bir forma kavuşmuştur. İşte bu yeni hali ile nesnemiz artık, yeni bir nesne olmuştur. Bu, yeni keşfedilmiş haliyle nesnemiz, zihnimize eskisinden farklı bir kavrama sahip olmuştur. (Bu konuyla bağlantılı olarak Kuhn, 1982, ss. 88-9, ve Keat ve Urry, 1980, ss. 21-2'ye bakınız).

Kavramlarımız aynı zamanda düşünmenin de araçlarıdır. Kavramlar arasında bağ kurarak düşünürüz, modeller, teoriler kurarız. Teori, kavramlar kullanarak gerçekliğe ilişkin zihnimize oluşturduğumuz mantıklı bağlantılar bütünüdür. Popper'ın dediği gibi, teori «dünyayı anlamak -rasyonalize etmek, açıklamak ve yönetmek- için kullandığımız bir ağıdır. Teorinin zihinsel bir inşa olmasına rağmen eninde sonunda gerçekliğe ilişkin olması sebebiyle, teorisyen kullandığı kavramlarıyla gerçekliği nasıl gördüğünü bize anlatmak zorundadır. Başka bir deyişle kavramlarını tanımlamalıdır ki, biz de o tanıma dayanarak onun (teorisyenin) nesne ya da süreçleri hangi düzleme taşıdığını izleyebilelim. Açtığımız parantezi burada kapatıp asıl konumuza dönebiliriz.

Marks'ın kullandığı sınıf sözcüğü, teorisinde çok önemli bir yer işgal etmesine rağmen, tanımlanmamıştır. Elyazmaları tam sınıf tanımının olduğu yerde kopmuştur. Bu durum karşısında çeşitli tavrılar alınmaktadır. İlki, «Marks aslında sınıf'ı tanımlamıştır ama ne yazık ki elyazması kaybolmuştur. Marks'ın yazılarında çelişik olduğu izlenimini veren pasajlar ile günümüzdeki oluşumları kestiremediğini sanmamızın sebebi budur». Bu ortodoks Marksistlerin tavrıdır. İkinci-

cisi, Marks sınıf konusunu ayrıca incelemek istiyordu. Ömrü yetmedi. Ama yazdıklarının çizgisini izlemekle günümüzdeki oluşumları biz açıklayabiliriz. Bu, Dahrendorf'un bir zamanlarki tavrı ile neo-Marksistlerin tavrıdır. Üçüncüsü, «sınıf kavramı o denli farklı anlamlar yükletilerek kullanılmaktadır ki, kimse bir diğerinin dediğini anlamaz oldu. En iyisi sınıf sözcüğünü tümüyle literatürden çekelim» (Calvert, 1982, s. 216). Biz ise «Marks sınıfı tanımlayamazdı, zira «realite» düzleminde yakaladığı ilişkiye hatalı bir yorum getirdiği için görüngü düzlemini de açıklayamamış, dolayısıyla sınıf'ı tanımlayamamıştır» diye düşünüyoruz.

Öncelikle, bilim adamları, düşünürler temel kavramlarını bir defa tanımlayıp geçmezler, o tanımlamayı yazılarının başka yerlerinde de yeri geldikçe kullanırlar. Kavram geliştiren kişi dünyayı yeni bir gözle görüyor demektir. Dünyayı başkalarından farklı bir gözle gören kişi ise en azından başkalarıyla iletişim kurabilmek için, kavram ve kavramlaştırmalarını sürekli açar. Dolayısıyla ilk iddianın savunucularının görüşleri inandırıcılıktan uzaktır. İkinci tavrın örnekleri son onyıllarda yazılmış olan pek çok kitaptan izlenebilir. Manuel emek-mental emek gibi gerçekliği kucaklayamayan (Poulantzas), «büro elemanları nereye giriyor» gibi derin sorunlarla uğraşan, «yeni yönetici sınıf» analizleri geliştiren (Ehrenrich'ler), sınıfı «şey» olarak analiz ettikten sonra iki ayrı yapı arasında sanki aynı düzlemde imişler gibi nexus olarak kullanılan (Wright), 1 (bir) rakamının burjuvazinin ürünü olduğunu keşfeden (Carchedi), «sınıf bir ilişkidir» dedikten sonra örnek olarak «sevgililer olmadan sevgi olmaz» diyen (tarihçi Thompson), Marks'ın sınıf anlayışını yıkabilecek somut hayattaki tüm verileri sıraladıktan sonra hala Marksist sınıf anlayışını savunduğunu ileri süren (Abercrombie ve Urry) vs. yazılar, ikinci tavra örnek olarak verilebilir. Bu tavrı sahipleri değil günümüz kitle hareketlerini temellendirebilmek, hala büro elemanlarının sınıf pozisyonu ile meşguldürler. Calvert'in benimsediği tavrı ise (üçüncü tavrı) pragmatiktir. Bizim görüşümüz ise anahatlarıyla şöyledir :

Marks'ın teorisi şu iki kavram arasındaki zıtlığa dayanır : Emek ve sermaye Emek ve sermaye birbirlerine + ve —, olarak değil, A, \bar{A} olarak zıttır. Sermaye (\bar{A}), emeğin (A) ürünüdür. «Sermaye birikmiş emektir». (Marks). A ve \bar{A} arasında üçüncü bir durum daha var-

dır ki bu, A'nın A'na geçişinin tarihidir. Emek, toplum yoluyla sermayeye dönüşür. «Emek, toplum aracılığıyla servetin kaynağı haline gelir» (Marks).

Burada geçen «emek», Marks'a göre, maddi üretim için harcanan emektir. İnsan sosyal hayata, mübadele için maddi şeyleri üretirken adım atar. İnsan maddi ihtiyaçlarını kendi başına temin edemeyeceği fakat maddi ihtiyaçlarını da temin etmek mecburiyetinde olduğu için, mübadele amacıyla üretmek zorundadır. «İnsan tarihi yapabilmek için yaşamak durumunda olmalıdır... Bu sebeple, ilk tarihsel eylem (act) maddi hayatın üretimidir». Ayrıca, «Maddi hayatın üretim tarzı genelde, sosyal politik ve entellektüel yaşam süreçlerini koşullandırır» demekle de insanın maddi olmayan aktivitelerini maddi aktiviteleriyle ayrı düzlemlere yerleştirmiş olur.

Marksist sınıf teorisine yöneltilen eleştirilerin, üzerinde en çok durduğu nokta genellikle burasıdır. İnsanın maddi ürünler kadar maddi olmayan ürünler de ürettiği ve bu maddi olmayan ürünlerin en az maddi ürünler kadar insan ve toplum yaşamında önemli ve etkileyici olduğu vurgulanarak Marksist sınıf teorisinin, eksikliği gözler önüne serilmektedir. (Nitekim günümüz feministleri görüşlerini bu noktadan hareketle geliştirdikleri için Marksistler tarafından eleştirilememektedirler). Bu çalışmada sözkonusu eleştirilere ilaveten getirilmek istenen ise, insanın maddi olmayan ürünlerinin öneminin kabul edilmesinin yanısıra, maddi ya da manevi her ürün ya da değer için mübadele için, değiş tokuş için, daha açık bir ifadeyle karşılıklı ilişki kurmak için üretildiğini vurgulamaktır. İnsan ister bir nesneyi, ister bir fikri, ister bir duyguyu, ister bir değeri dışa sunmasıyla, kendi içinden çıkarıp, kendi içine ait olmaktan çıkarıp karşısındakine/karşısındakilere ilemesiyle sosyal bir varlık haline gelir, ve sosyalite insanın zorunlu karakteristiğidir. İnsanın maddi ya da manevi, karşısındakine ilettiği her şey bir üründür, üzerinde çaba harcanmıştır, üretilmiştir, emek yüklenmiştir. Üretilen bu ürünün, emek yüklü bir ürünün iletildiği başkaları'nın üretici tarafından tanınıp tanınmaması, bu üretim sürecinde kullanılan araç gerecin sahibinin başkası olması bu bağlamda önemli değildir. Ya da bu ürüne verilen emeğin miktarı da bu bağlamda önemli değildir. Önemli olan emeğin, ya da üzerine emek yüklenmiş nesne ya da duygunun, değer ya da fikrin başkalarına sunulmasıdır. Bu sunuş toplumda gerçek-

leşir. Ve insan sosyal bir varlık olmasından dolayı bir sunuşu yapmaya mahkumdur, zorunludur. Emek yüklenmiş ürünün maddi ya da manevi ederinin ne olacağına, başka bir ifadeyle sözkonusu'nun *sosyal ilişki*'nin kurulması için yeterli olup olmayacağına karar verecek olanlar kuşkusuz o ürünün alıcılarıdır. Üreticinin sembol dünyasındaki değerlendirme ölçütleri ile (ya da umut ve beklentileri ile) alıcının sembol dünyasındaki ölçütleri (ya da gereksinimleri) ne kadar çakışıyor, o ürün o denli güçlü bir ilişkinin kurulmasına yol açacaktır. Ayrıca, eklemek istediğimiz ikinci bir nokta insanın maddi olmayan ürünlerinin insanın maddi ürünleri ile benzer formlara sahip olduğudur. İnsan toplum içinde sadece üretici/tüketici, alıcı/satıcı değildir, fakat aynı zamanda yöneten/yönetilen, maktul/suçlu, seven/sevilen, yazar/okuyucu, müzisyen/dinleyici, vaiz/cemaat..dir de. Ve tüm bu ilişkiler bir ortamı, bir pazarı, bir mediumu gerektirirler. Bu ortama taraflar ister şiddet ister barış yoluyla girsinler, eninde sonunda rıza (consent) gösterirler, ve içlerindeki gücü bu ortama yansıtır, bu ortamda somutlandırır ve bu ortam aracılığıyla ifade ederler. Yine bu ortamdaki semboller dünyası içinde (ki bu dünyayı ben ve başkaları oluşturmaktayızdır) ifadelerine bir ad, bir etiket verilir. Sevgililer sevgi duygusu taşıdıkları için değil fakat emek verilerek uyarılan sevgi duygusunu karşısındaki kişiye sembol dünyası aracılığıyla ilettikleri ve iki iletinin karşılaştığı andan itibaren sevgili olarak etiketlenirler. Bu nedenle tarihçi Thompson «sevgililer olmadan sevgi olmaz» derken yanılmaktaydı. Bu cümle şöyle olmalıydı: «Sevgi olmasaydı sevgililer olmazdı». Aynı şekilde toplumda suçluluğa ilişkin semboller olmasaydı, suçlu da olmazdı. Zira suç da insanın karşısındakiyle kurduğu bir ilişki içinde somutlanan, emek verilerek uyarılmış bir duyusun toplumun semboller dünyasında suç olarak etiketlenmesiyle varoluşa kavuşan bir olgudur. Marks «suçlu suç üretir» derken bu nedenle yanılmaktaydı. Suçlu, eylemi suç olarak nitelenen kişidir, suç olarak etiketlenen bir eylemi ifa edendir suçlu. Yoksa sonradan suç olarak etiketlenecek eyleme kaynaklık eden duyulara sahip olan kimse değil. Ama bu duyuya emek yükleyip, bu duyuyu toplum içinde somutlandığında eyleme dönüştürüp bir başka kişi/nesne üzerinde egzersiz ettiğinde başka bir ifadeyle bu eylemi ile bir sosyal ilişki kurduğu anda suçlu olarak adlandırılır. Özetlersek, insanlar birbirleriyle ilişkilerini emek yükledikleri duyularıyla, emek yüklenmiş yani uyarılmış duyularını aracılığıyla kur-

maya mecburdurlar. Birlikte yaşamaya yazgılıysak, sosyal canlılar-
sak, bu sosyalliğin zorunlu sonucu ilişki kurmaktır. İlişki ise birşey-
lerin karşılıklı sergilenmesi, ve sergilenenlerden birşeylerin payla-
şılmasıyla, bir diğerine muhatap edilmesiyle mümkündür. Karşılıklı
alınıp verilecek birşeyler olmalıdır ki, sosyallik gerçekleşebilsin. Bu
birşeyler materyal nesnelere de olabilir, non- materyal de. Ama her
halü karda emek yüklenmiştir, başka bir deyişle emek verilerek çaba
harcanarak uyarılmış ve üretilmişlerdir. Ve üreticileri tarafından bir
mediuma fırlatılmışlardır. Ve bu ürünler fırlatıldıkları andan itiba-
ren bu mediumda kodifiye edilirler, deşifre edilirler ve etiketlenirler.
Dolayısıyla fırlatıcıdan kopup ayrılırlar ve fırlatıcının iradesiyle zo-
runlu bir bağ içinde olmaksızın o medium içinde kendi varoluşlarına
kavuşurlar. Bu fırlatılış anında bir hedef gözetilip gözetilmemesi bu
noktada önemli değildir. (Hedef gözetilmiş olsa bile her zaman he-
def tutturulamayabilir. Sosyal yaşamdaki başarı bu hedefi tuttura-
bilenin fonksiyonudur. Ayrıca latent hedeflerin manifestlerden çok
daha önemli, anlamlı ve yaygın olabileceğini biliyoruz). İşte bu me-
dium, bu moment, bu etiketlenme istasyonu, bu kodlanma ve deşifre
edilme üssü *toplumdur*. Toplum insanın sosyal canlı olma zorunlu-
luğunun yaşandığı zaman/mekandır. A'nın Ā'na dönüştüğü yerdir.
O halde emeğin sermayeye dönüşmesi kaçınılmazdır. Emek toplum
içinde sermaye olarak kodlanmak, etiketlenmek zorundadır. Aksi
halde adsız olurdu. Sosyal yaşamda yeri olmazdı. «Emek toplum yo-
luyla sermayeye dönüşür» diyen Marks aslında sözcüklerini daha dik-
katli seçmeliydi. Aslı, «Emek toplum içinde sermaye olur» ya da
«emek topluma sunulduğu *anda* sermaye olarak etiketlenir, deşifre
edilir» olmalıydı. Zira emek toplum yoluyla sermayeye dönüşür de-
mek emek ve sermayeyi iki kutup, toplumu da iki kutup arası bir
continuum çizgisi olarak görmekle mümkündür. Oysa ortada ne ku-
tup noktaları var, ne de bir continuity. Var olan sadece A'nın Ā ola-
rak deşifre edilmesidir ve bu bir zaman süresi içindeki bir dönüşü-
mün tarihi olmaktan çok, bir doğum sürecinden sonra çocuğun dün-
yaya fırlatılavermesi anını çağırıştırır. Bir happening'tir olan.

Marks toplum yaşamını neden bu denli az önemsemiştir? Bunun
yanıtını Proudhon'u eleştiri maksadıyla yazdığı Felsefenin Sefaleti
adlı kitaptaki bir cümlede yakalıyoruz. Bu cümle onun toplumu na-
sıl gördüğünün işaretçisidir: «Toplum insanların karşılıklı eylemle-
rinin ürünüdür». O kadar. (Bu cümle Marks'ın holistik yaklaşımı

değil aksiyon yaklaşımını benimsediğini göstermekte ise de, teorisinin daha can alıcı noktalarında holistikçi olduğunu gözönüne alarak, aslında kendine bir avantaj tanıdığımızı ve fakat böylece bu konularda pek de tutarlı olmadığını gördüğünü bir ara eleştiri olarak belirtelim). Oysa toplum emeğin sermaye olarak etiketlendiği mediumdur. Toplum bir dönüşüm sürecinin adım adım yaşandığı yer, üçüncü parti, ya da bir continuum değil fakat zorunlu bir moment, sosyallik kimliğinin kazanıldığı dirsek noktası, dönüm noktasıdır. Toplum olmasaydı, karşılıklı eylem de olmayacaktı. Çünkü eylemin ne ifade ettiği taraflarca anlaşılammış olacaktı. Eylem, toplum var olduğu için ad'a sahiptir. Ne olduğu anlaşılamadığı sürece de o eylem anlamsız olarak görülecektir. Öte yandan Marks şu cümlesinde toplumun etkisinin öneminden haberdar olduğu izlenimini verir : «... Sosyal varlık... bilinçliliği determine eder».. Ama bu cümleyi orijini açıklarken değil, mevcudu açıklarken kullanır.

Eleştirimizde üzerinde duracağımız üçüncü nokta Marks için var olanın toplum değil, fakat üretim tarzı olduğudur. O toplumu üretim tarzı olarak kavramsallaştırmıştır. Ancak üretim tarzı kavramını düşünce düzleminde geliştirirken, ister geniş ister dar anlamında olsun, emek ve sermaye kavramlarını kullanmaz. (Ki, doğrusu da budur). Onun yerine üretim güçleri ve üretimin sosyal ilişkileri kavramlarını kullanır. Böyle yapmakla da, toplumun değil fakat üretim tarzlarının gelişim aşamalarının sınıflamasını yapabilmiş olur. Ama yine böyle yapmakla kendine göre toplumu reifiye etmek hatasına düşmezken bu kez üretim tarzını reifiye etmiş olur. Marks «Bize göre tarihteki tüm çatışmaların orijinleri üretim güçleri ve ilişki formları arasındaki gelişkidir» derken, buradaki tarih sözcüğünü toplumun tarihi olarak okumamızın, buradaki «tarih»i maddi üretimin tarihinden başka bir bütünlüğe tekabül ettirmenin bir dayanağı yoktur.

Konuya başka bir açıdan yaklaşacak olunursa, üretim tarzı nedir? Teori midir? Realite midir? Teori realitenin belirli bir soyutlama düzleminde kavramsallaştırılmasıdır. Ancak, bu kavramsallaştırılmış realite sadece bir fiksiyon değildir. Teoriler realitenin çıkıntılı kısımlarını işaret veya ima eden karikatürler değildir. Teoriler realitenin yazılı formlarıdır. Objenin bilgisi ile objenin kendisi aynı soyutlama düzleminde sıralanmalıdır. «Düşüncedeki realite»nin düz-

lemi ile «düşüncedeki bu realitenin bilgisinin» düzlemi aynı irtifada bulunmalıdır. Teori sallanan taşı sarkaç olarak görüyorsa, sallanan taş sarkaçtır. (Bu örnek Kuhn'a aittir). Bunu böyle belirledikten sonra yeniden üretim tarzına baktığımızda ne görüyoruz? Üretim tarzı realitenin yazılı formu değildir, çünkü tamam değildir. Burada dışsal realite ile düşüncedeki realitenin özdeş olmaları gerektiğini ya da olduğunu söylemiyoruz. Söylenen sadece dışsal realitenin kavramsal düzleminde dışsal realitenin bir kısmını terk edip atamaya-çağımızdır. Bu noktada sterilizasyon işlemine başvuramayız. Dolaşısıyla, üretim tarzı toplumun değil fakat toplumun bir parçasının, maddi üretimin teorik bir ifadesidir. Şimdi bir adım daha ilerleyelim ve dördüncü ve son eleştirimizi yönelteceğimiz Marks'ın kapitalist üretim tarzı içindeki sınıfların ortaya çıkmasını açıklamada kullandığı süreci- sömürünün başlama noktasını nasıl açıkladığını anımsayalım :

Marks'a göre sermaye ile emek üretim alanındaki sosyal ilişkilerin sonucu olarak gelişirler ve gelişmeye de diyalektik gereği zorunludurlar. Marks'a göre kapitalist üretim tarzı içinde sermaye, doğrudan üreticiden emek gücünün ekstraksiyonu yolu ile -ki bu sömürüdür- yaratılır. Sömüren kişi kapitalisttir. Çünkü kapitalist, üretim araçlarının sahibidir. Marks bu üretim ilişkileri içindeki şu iki noktaya dikkatleri çeker :

- 1 — Kapitalistin kârı ki, doğrudan üreticinin emek gücünden kaynaklanır,
- 2 — Kapitalistin gücü ki, kapitalistin üretim araçlarının sahibi olmasından kaynaklanır.

Kapitalist doğrudan üreticinin emek gücüne el koyduğu için kâr edebilmektedir. Bu nedenle Marks Gotha Programının Eleştirisi'nde tüketim araçlarının dağıtımının düzeltilmesini reddeder. Gerekece olarak da emekçi olmayanların güçlerini üretim koşullarının dağıtımından aldıklarını ve maddi üretim koşulları değişmedikçe de mevcut tüketim araçlarının dağıtımının hiçbir biçimde değişmeyeceğini vurgular. (Ki bu noktada kendi içinde tutarlıdır). Şimdi bu noktada bir an durup düşünelim. Kapitalin dönem başı ile dönem sonu arasındaki artışı ve kapitalistin kârının emek gücüne el koymaktan kaynaklandığı iddiasını doğru kabul edelim. Bu durum bizi, üretim araç-

larının emekçilerin kendilerine transfer edilmeleri ile insanın «gerçek çözüm»e ulaşacağı sonucuna, götürür mü? İnsanın üzerindeki maddi üretimin etkisinin son bulacağı iddiası bize pek inandırıcı gelmemektedir. Daha da somutlaştırırsak, sermaye içindeki emek gücü oranı hiç kaybolmasa bile, azalacak mıdır? Nasıl olup da azalacaktır? Bu sorunun cevabı önemlidir. Çünkü emek ile sermayenin arasındaki zıtlığın varlığının, bu ayrılmadan kaynaklandığı söylenmişti. Sermaye «kötülüğe» yol açan öğelerinden kurtarılnca, temizlenmiş mi olacaktır? Yoksa ortadan kaybolacak mıdır? 'Sınıf karakterini yitirmek' sosyal olma karakterini yitirmek değilse ne demektir? Ürünlerin etiketine ne yazılacaktır? 'Bu üründe hiç bir emek gücü bulunmamaktadır' mı, yoksa bu ürünlerdeki emek gücü sömürüye dayanmamaktadır, çünkü içindeki malzemeler bütünleşmiştir' mi? Yoksa, değişim amacıyla üretim tümüyle ortadan mı kalacaktır?

Kapitalistin üretim araçlarına sahip olmasından dolayı sömürünün nedeni olarak görülmesi kanımca sadece bir illuzyondur. Üretim araçlarının sahibi olmak kârın kapitalistin cüzdanına girmesine yol açar, ama doğrudan üreticinin kapitalist tarafından sömürülmesine yol açmaz. Çünkü gerçek sömürü, eğer adına sömürü diyeceksek, başkalarının talebinden kaynaklanmaktadır. Üreticinin üretimini koşullandıran ve kodifiye eden başkalarının talebidir. Başkaları, yani pazar yani toplumdur. İnsanın emeğini, emek verdiği ürününü (materyal ya da non-materyal) sömüren ya da kodlayan, anlamlandıran, deşifre eden toplumdur. Bu momentte kapitalist sadece bir ajandır. O, üretim aktivitesini başkalarının, pazarın taleplerine göre düzenleyen, organize eden bir taşıyıcıdır. (Nitekim Marks da bunu açıkça kabul eder). Ve, değişim kapitalizme özgü değildir. İnsan talebe göre ürettiğine göre, üretim araçlarının sahibi olmak, durumda bir değişmeye yol açmayacaktır. Sömürü hala üretim düzlemine aittir, fakat sömüren kişi kapitalist değildir. Sömürüyü yapan birileri varsa o birileri aslında toplumdur. Kapitalistin rollerinden hiçbiri, taşıyıcılık veya kâr edicilik, onu doğrudan üreticiye karşı zıt bir pozisyona getirmeye yeterli değildir. Bazı yeniden düzenlemeler, vergilendirmeler yoluyla kapitalist aşırı kâr edici olmaktan çıkarılabilir. Ama bu, sosyal devrim konusu değildir.

Öte yandan, kapitalist neyin taşıyıcısıdır? Kapitalizmin. Kapitalizm nedir? Bir üretim tarzı. Gerçek sömürü, başka bir deyişle emeğin toplum aracılığıyla kapital olarak adlandırılması, başka bir deyişle başkaları için üretim, üretim tarzlarının ötesinde, onları aşan bir durumdur. Toplum olarak yaşamının insana yüklediği bedeldir bu. Üretim tarzları bu zorunlu sürecin örgütsel formlarıdır, sosyal ve tarihseldirler ve zaman içinde değişirler. Marks kapitalist üretim tarzı içinde gerçek sömürünün nasıl aktüalize edildiğini gösterir. Ancak kapitalist ile gerçek sömürücüyü eşitlemesi doğru değildir. Kapitalistin, doğrudan üreticinin gözünde kendini sömürüyormuş gibi görülmesi bir illüzyondur. Çelişki ne üretim tarzları arasındadır, ne de bir üretim tarzı içindeki insanlar arasında. İnsanlar sosyal kimliklerine göre birbirlerine zıt düşmezler. Toplumda kişiler birbirlerine A ve Ā olmazlar. Bu bağlamda «sınıf» bir joker veya ether olarak kullanılamaz. Çelişki insan ile o insanın ürettiğinin adlandırılması arasındadır. İşbölümü kendi içinde, herhangi bir çelişkiye yol açmaz. Gerçekte Marks'ın yazılarındaki pek çok pasaj burada ileri sürülen görüşlerle benzerlik gösterir. Ancak o, Üretim tarzları içindeki gerçek sömürü ile onun gizli formlarını özdeşleştirmede ısrar eder. Böyle yapmakla da, kömürün karbon elementinden ibaret olduğunu keşfettikten sonra, ısınmak için kömür kullanan insanları atalarının kemiklerini yakmakla suçlayan kişi konumuna girer.

Özetle Marks temelde şu iki noktada atlama yapmıştır: İlki, toplumu üretim tarzı olarak kavramsallaştırmakla maddi olmayan aktiviteleri maddi aktivitelerin düzleminden ayırmasıdır. Ancak böyle yapmak onun için elverişlidir. Zira böylece insanın maddi olmayan aktivitelerini, sınıfa ilişkin iddialarını desteklemekte kullanma fırsatını yakalar: İdeolojik ve politik alanlar gibi. İkincisi, kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılmasının sosyal yaşamın özünün ortadan kaldırılmasına yol açacağını düşünememiştir. Kapitalist üretim tarzı diye karşı çıktığı aslında sosyal yaşam, yani toplumdur. Sosyal yaşamın zorunluluğuna karşı çıkmaktadır. Oysa biz, sosyal yaşamın özü ile üretim tarzlarının eşitlenmesinin bir soyutlama hatası olduğunu düşünüyoruz. Çünkü böyle yapmakla Marks realite ile özü birbiriyle özdeşleştirmiş olmaktadır. Realite'yi görüngü'den kurtarıken, bu kurtarılmış realiteyi öz yani sosyal yaşamın kaçınılmazlığı ile birleştirmiştir. Bu noktayı en iyi yakalayan düşünür Sartre'dır:

«Cehennemimiz başkalarıdır». Bu bağlamda önemli olan üretim tarzları değildir. Üretim tarzı, realitenin belirli bir düzleminin soyutlanmasıdır. Üretim tarzı görüngülerden veya sosyal formasyondan daha soyuttur. Fakat üretim tarzı realitenin nihai soyut formu da değildir. Realitenin nihai formu toplumdur. Gerçekte bu karıştırma çağdaş kimi yazarların yazılarında da mevcuttur. (Bu konuda Wright'ın ss. 73-4'deki dipnotu tipik örnektir).

Marks «Düşüncenin kendini aktüalize etmeye çabalaması yeterli değildir. Aktüalitenin kendisi de düşünceye doğru çabalamalıdır» derken haklıdır. Ama aktüaliteyi düşünceye taşımaya çabalayan kimse de aktüaliteyi hangi düzleme taşımakta olduğuna dikkat etmelidir. Sorun bize göre, realitenin bir'den fazla kata sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmadaki akıl yürütmenin bir sonucu da şudur: Doğrudan üretici ile kapitalist arasında zıtlık olmadığına göre zıt sınıflar da olamaz. Var olan sadece işbölümü içindeki pozisyonlardır. Dolayısıyla, toplumun üretim süreci ilişkisine göre bölünmesi temelinde yapılacak bir sınıf tanımı ve toplumu böyle bir tanımlama ile betimlemeye, açıklamaya ve yorumlamaya çalışmak yanlıgılı bir tavır olacaktır.